הרב אהרן גבאי
בני ברק

׳כָּל חמירא׳ ׳כָּל דצריך׳ ׳כָּל דכפין׳

כָּל נדרי׳ לבירור תיבת ׳כָּל׳ בארמית האם היא בקמץ רחב או בקמץ חטוף

הקדמה: כידוע במבטא הספרדי ישנם שני סוגי קמץ, א׳ הקמץ הרגיל המכונה קמץ רחב או קמץ גדול, והוא מבוטא כמעט כמו הפת״ח[1]. ב׳ קמץ מיוחד המכונה קמץ חטוף או קמץ קטן המבוטא כחולם חטוף ומהיר, והם הקמצין שאחריהם דגש חזק או שוא נח בלי טעם באמצע.

ותיבת ׳כל׳ מבטאים אותה כל הספרדים בקמץ חטוף, כיון שהקמץ שם צמוד לשוא נח ואין טעם ביניהם שהרי בתנ״ך תיבת ׳כל׳ תמיד צמודה במקף לתיבה שאחריה (ואם לא היא מנוקדת בחולם). [ורק בפסוקים ׳כל עצמותי׳ (תהילים לה י)[2] ו׳כל אחי רש׳ (משלי יט ז) אומרים ה׳כל׳ בקמץ רחב[3] כי יש מתג (=געיא) בכ״ף].

אולם ישנה תופעה מענינת שבתפילת ׳כל נדרי׳ נוהגים כל הספרדים בא״י[4] לאמרה בקמץ רחב הדומה לפת״ח, וכן מנהג רוב ככל בני מרוקו [פרט למכנס[5]] כמ״ש במחזור ׳אבותינו׳ ליוכ״פ[6], וכן נהגו באר״צ[7], ואלג׳יר[8]. וכן נהגו בבוכרה כאשר שמעתי מהרב יצחקוב[9].

וכן העיד הגאון רבי חיים אברהם גאגין (קושטא תקמ״ז – ירושלים תר״ח) ביריעות האהל[10] שכן הוא מנהג ירושלים ושאר מקומות [פרט לבבל עיין להלן] ועיין עוד שם שהאריך הרחיב בזה

---

1. וראה באורך במאמרי ׳הקמץ במסורת אשכנז׳, נזר התורה, טו (סיון תשס״ז), עמ׳ רלא – רנא. 2. הנאמר גם בנשמת כל חי בנוסח הספרדים ועוד נוסחאות. 3. כמ״ש הרד״ק במכלול דף ר״נ והמנחת שי תהילים לה ועוד, וראה הע׳ 14, שכן הוא גם מסורת בני רומניא. אם כי העירני ידידי ר׳ יעקב לויפר שליט״א שדעת ר׳ מרדכי ברויאר שגם במקומות אלו הקמ״ץ הוא קמץ רחב, והעדר המקף בהם הוא משום הסגנון המיוחד של טעמי אמ״ת. ראה: מ׳ ברויאר, טעמי המקרא, פרק ט סעיפים 36-27 ופרק יא סעיף 6. אולם המסורת אינה כן וכאמור. 4. וכמו שכתב ר׳ יוסף מזרחי במחזור עוד יוסף חי יו״כ, עמ׳ 73: ״כל נדרי כל החכמים והזקנים מהדור הקודם ותלמידיהם אחריהם אומרים כל הכ״ף בקמץ רחב ולא כל בקמץ חטוף״. וכן כתב ר׳ שלמה קצין בספרו דברי שלמה ח״א עמ׳ יא. [ושם שבקדיש הוא בקמץ חטוף ולא ביאר טעם ההבדל]. 5. וגם הם נוהגים לומר כל חמירא וכל דכפין בקמץ רחב. 6. וכן נהגו בפאס כאשר שמעתי מהרב מכלוף פחימא (וגם כל חמירא אך כל דכפין ולעילא מכל ברכתא ומליא כל ארעא בקמץ חטוף. הנ״ל) וכן נהגו במארכש כאשר שמעתי מהרב דוד בר ששת שליט״א (וגם כל חמירא וכל דכפין אבל לעילא מכל ברכתא בקמץ חטוף. הנ״ל). 7. לומר כל נדרי וכל חמירא בקמץ רחב אבל מכל ברכתא ומליא כל ארעא בקמץ חטוף (כפי שמסר לי חכם אברהם דוייק שליט״א). 8. ראה בעלי הדס שם שכתב וז״ל ״ברם מה שכתבתי במהדורא קמא של עלי הדס ש״כל חכמי המערב״ נהגו לומר כל נדרי בקמץ חטוף, אין זה נכון. כי באמת בחלק מערי אלג׳יריה נהגו לומר ״כל״ בקמץ רחב. וכפי שראיתי בספר ויקח עמרם (עמ׳ 46) על מנהג גרדאיא. וכן שמעתי על מנהג ווהראן (שע£), וכן מצאתי בהדיא במחזור כמנהג ווהראן שהדפיס הרב הראשי של העיר, הרב דוד אשכנזי, בשנת תשי״ט (עמ׳ 32)״. עכ״ל. וכן שמעתי מסבי ר׳ ישראל זרביב שליט״א שכן נהגו בעירו בון הסמוכה לקונסטנטין (וגם כל חמירא אך כל דכפין ולעילא מכל ברכתא בקמץ חטוף. הנ״ל), ואגב באזור זה לא היו כל כך השפעות ממגורשי ספרד ואכמ״ל, ולפיכך בפשטות זו מסורת נוספת מלבד מסורת הספרדים. 9. ר׳ יוסף יצחקוב, נולד בעיר דושנבה בשנת 1942 ושהה שם עד גיל 31, [אבל כל חמירא אינו זוכר כיצד]. והנה בסדור הבוכרי כת״י ניו יורק, בהמ״ל 4522, ס׳ 25424, המאה הט״ז. ההדירו שלמה טל, ׳נוסח התפלה של יהודי פרס׳, מכון בן צבי, ירושלים תשמ״א, אין כלל כל נדרי, וע״כ שהבוכרים למדוה בתקופה מאוחרת מהספרדים, וא״כ אין מכאן ראיה למסורת קדומה. ובסדור הנ״ל עמ׳ 11 גם ׳ובחיי דכל בית ישראל׳ וגם בכל דכפין בקמץ, ובכל חמירא בעמ׳ 198 אין ניקוד, וכן בשאר סידורי פרס ׳כל׳ בארמית בקמץ, אך מזה אין ראיה חדא שלכו״ע ׳כל׳ גם בארמית ניקודו הנכון הוא קמץ ולא פת״ח [אלא שכיון שמבטאם שוה הרבה סופרים מנקדים כל בארמית בפת״ח], ועוד שהבוכרים בשונה מיתר הספרדים מבדילים היטב בין קמץ רחב לפת״ח, ואינם יכולים לטעות ולנקדם בפת״ח. 10. פירוש לספר הקדמון אהל מועד (דף פא ואילך).

◆ מוריה, שנה שלושים וארבע, גליון י—יב (תו—תח), ניסן תשע״ו

ועיין גם לגאון רבי אליהו חזן בשו"ת תעלומות לב ח"ד סי' מב שמתפלמס עם הנ"ל.

וכן ב'כל חמירא' אומרים בקהילות הספרדים הכ"ף בקמץ רחב הדומה לפת"ח, וכן העיד ביריעות האהל שם שכן מנהג רוב הספרדים. ושם העיד שגם 'כל דכפין' ו'כל דצריך' אומרים הנ"ל בקמץ רחב.

והמשותף לכל מקומות אלו שהם אינם נאמרים בתוך טקסט של לשון הקודש אלא בתוך קטסט בארמית, והיינו שלפי מסורת זו 'כל' בארמית הוא תמיד בקמץ רחב[11].

וכן הבין בכנסת הגדולה (קושטא ואיזמיר שס"ג – תל"ג) וזה לשונו בקונטרס פסח מעובין אות ל"ד וז"ל: הנוסחא השגורה בפי הכל כל חמירא הכא"ף קמוצה [=קמץ רחב] על שם הכתוב 'כל עצמותי' ו'כל אחי רש' **מפני שסוברים דבלשון תרגום אין לקרות אלא כל בקמץ** וכן נוהגים לקרות כל נדרי הכא"ף קמוצה ואי משום הא לא אריא דגם בתרגום הוא בחולם 'כולא מטה על נבוכדנצר' [דניאל ד,כה] וכן ראיתי בקושטא רבים מבני רומאניא [= הקהילות המקוריות שהתגוררו ביוון וטורכיה עוד מלפני גירוש ספרד והחזיקו במנהגיהם הקדומים] לקרוא כל נדרי הכף בחולם, ומ"מ אין קפידה בזה לקרות בקמץ או חולם ואעפי"כ **לך אחר המנהג והמנהג השגור הוא כל חמרא וכל נדרי הכאף בקמץ וכן שמעתי ונהגתי**. עכ"ל.

ומה שכתב על בני רומניא שמנהגם לקרוא כל נדרי הכף בחולם[12], באמת אין מהם ראיה כלל, כי מנהגם (וכן מנהג רומא, וכן הוא בשם רב עמרם בשערי שמחה לרי"ץ גיאות הלכות יום הכיפורים עמ' ס, ובמהדורת ירושלים תשנח עמ' פב) לומר 'כל נדרים' וכו' בלשון הקודש![13], אולם בכל חמירא שגם הם אמרוהו בארמית אמרוהו בקמץ רחב, כדמוכח מסידור רומניא קושטא רע המנקד 'כל חמירא' הכף בפתח[14] (ב' פעמים), וכן 'לעילא מכל ברכתא' מנוקד שם בפת"ח[15].

ובספר 'חיים לעולם' של ר' חיים מודעי מאיזמיר שבטורכיה כתב שבלשון תרגום שאין מקפים[16] אין בזה כלל מוחלט אך רובם בקמץ רחב [ואחר כך פירט שב'כל דצריך' ו'כל דכפין' קוראים בקמץ רחב, ובקדיש 'ובחיי דכל בית ישראל' בקמץ חטוף וכן בקריאת התרגום, ואילו בקריאת ספר הזוהר בקמץ רחב עיי"ש].

ומנהג זה לקרוא 'כל' בארמית בקמץ רחב מנהג עתיק הוא אצל הספרדים, וכבר בסדור דפוס הספרדי הראשון ליסבון משנת ר"נ בערך, דהיינו קצת לפני גירוש ספרד!, מנוקד 'כל חמירא' הכף בפתח (ב' פעמים), וכן 'כל נדרי' בפת"ח, וכן 'לעילא מכל ברכתא' בפת"ח.

מנהג שאר הקהילות

עד כה ראינו שמנהג הספרדים לפחות חמש מאות שנה לומר 'כל' בארמית בקמץ רחב, וכעת נוסיף עדויות לכך ממנהגי עדות נוספים, אלא שמוכרחני להוסיף ידיעה חשובה: 'קהילות הספרדים' כוללות כיום את בני הארצות: איטליה, יוון, תורכיה, קרים, סוריה, עיראק (=בבל), פרס, בוכרה,

11. ובהמשך המאמר נבאר למה בקדיש שהוא בארמית נוהגים הספרדים לאומרו בקמץ חטוף. 12. ואכן באמת בסדור רומניא קושטא רע עמ' 488 שם בקמץ [= קמץ חטוף השווה לחולם] שלא כדרכו לנקד כל בארמית בפת"ח. 13. כן הוא במחזור רומניא קושטא ר"ע ונציא רפ"ג, אך יתכן שבזמן הכנסת הגדולה כבר הושפעו בני רומניא שבקושטא משאר עדות ואמרו כל נדרי בארמית, אך מ"מ אין מהם ראיה כיון שהיה שגור על לשונם לומר כל נדרי בקמץ חטוף, וגם אחר ששינו מנהגם לומר בארמית נשאר הקמץ רחב במקומו. אבל בסדור ויניציאה תכ"ה, סדר תפלות ותחנות ופזמונים לכל ימות השנה כמנהג ק"ק רומנייה יצ"ו, עמ' רלה עדיין נוסח כל נדרי מופיע בלה"ק. 14. וכן בסדור זה עמ' 214 כל עצמותי בפת"ח, אבל 'כל דצריך ייתי ויפסח' וכן 'כל דכפין' אין בנוסח רומניא אלא גורסים מאן דכפין מאן דצריך . 15. אבל בסידור כמנהג קורפו מיוחס לרומניא משנת רפ"ז (או רפ"ט), כ"י פריס 616, מנוקד לעילא מכל ברכתא ודכל בית ישראל ומליא כל ארעא בחולם. 16. כלומר שאין טעמים וממילא אין מקף שמחבר את המילה למילה שאחריה.

קוקאז, מרוקו, אלג׳יר, תוניס, לוב, מצרים והודו. אולם הכללה זו התפשטה והתקבלה בהדרגה אך ורק עם גירוש ספרד ואילך, ולפני כן היו מכונים ׳הספרדים׳ רק יהודי ארצות ספרד בלבד, ואילו לכל אחת מקהילות הנ״ל היו מנהגים עצמאיים בכל תחום, כגון: נוסח תפילה, סדר הפטרות, מנהגי הלכה. ולכן ראוי לבדוק איך נהגו קהילות אלו לפני גירוש ספרד.

ולגבי בני יון וטורכיה (=רומניא) כבר ראינו שמנהגם לומר בקמץ רחב כמו שהוכחנו לעיל מסידור רומניא קושטא ר״ע.

ובסדור מנהג ארם צובה (=חלב) שבסוריא [=כמנהג המוסתערבים באר״צ לפני שהגיעו לשם מגורשי ספרד] כת״י סינסינטי היברו יונוין קולג׳ 407, ס׳ 18689 מהמאה הי״ד, עמ׳ 23, בתפלה לפני קריאת התורה של שבת ׳ישצי כל דחקכון׳ הכ״ף בפת״ח.

ב׳מחזור והגדה מנהג קרפנטרנץ (פרובנס) (הנמצא באיברו בוקס) שאינו מושפע מנוסח ספרד, ׳כל דכפין׳ ו׳כל דצריך׳ בפת״ח. [אבל בכת״י פריס 590 סדור כמנהג פרובנס מיוחס לספרד, עמ׳ 173 בחולם[17]].

במחזור רומא מיוחד ועתיק, כת״י וטיקן, סה״ל 617, ׳כל דכפ׳ין ו׳כל דצריך׳ בפת״ח. וכן בקדיש לפני יוצר לשבת בסדור האיטלקי פאנו רס״ג ׳דכל בית ישראל׳ ׳לעילא מן כל ברכתא׳ בפת״ח, ובקדיש לפני יוצר לחול הראשון בפת״ח והשני בקמץ[18].

מנהג האשכנזים

וראה זה חדש מצאתי בסדר הגט לתלמיד מהרי״ו שנדפס בספר ׳סדר חליצה הארוך והקצר׳ סימן ט אות יח עמ׳ קנה: ״לכל גבר בחטף קמץ [=קמץ קטן] מפני דבקותו אך בהעמדה הוא חולם כמו ״וכי יש לי כל״ (בראשית לג, יא) והטפשים סבורים **שכל בתרגום יש לקרותו בפת״ח** ואינו כן בין בעברי בין בתרגום הוא קמץ״ עכ״ל.

וכן בסדר הגט שבשו״ת מהר״י מינץ ומהר״ם פדואה אות קיב: כן יש לקרותו לכל בחטף קמץ מפני דביקתו כל לשון דבוק הוא כן אך בהעמדה הוא בחולם כמו כי חנני אלקי׳ וכי לי כל, והנה **הדייקנין** סבורים כי כל בתרגום יש לקרותו פתח וטעות הוא בידם ואמר כל נדרי בפת״ח ואין רוח חכמי הדקדוק נוח מהם אך אין חילוק במלה בניקוד בין בעברי בין בתרגום. והו״ד גם ר׳ יחאל מיכל טיימר מקרקא (תלמיד התוי״ט שנפטר בשנת תיד) בספר סדר הגט – ברכת המים, והוסיף שהביאו בגליון סדר הגט למהר״י מרגליות [והוא הספר הנ״ל], ואכן הלשון בשניהם כמעט זהה פרט לשינוי החשוב ׳**הדייקנים** סבורים׳ במקום ׳הטפשים סבורים׳.

גם מצאתי בסדור כמנהג אשכנז המזרחי, שנת ק״נ, פריס 646, עמ׳ 10, המנקד בקדיש ׳ובחיי דכל בית ישראל׳ ו׳לעילא מכל ברכתא׳ בפת״ח וכן שם עמ׳ 26 מנקד ׳כל דכפין׳ ו׳כל דצריך׳ בפת״ח, וכן בסידור אשכנז המערבי, כ״י פריס 644 , ה׳ אלפים כד, עמ׳ 62 ׳כל דכפין׳ בפת״ח (וכל דצריך מטושטש) וכן בסדור אשכנזי מאה טו פפד״מ 227 ׳ובחיי דכל בית׳ בפת״ח[19]

וכן מצאתי למדקדק האשכנזי ר׳ אליהו בחור בספרו ׳מתורגמן׳ ערך ׳כל׳: כל מילת כל הנקודה [במקרא] בקמץ והיא שיש לה מקף מתורגם גם כן כָל, ויש מחזורים דכתיב בהון כל נדרי הכ״ף בפת״ח והוא טעות כי אין הפרש בין תרגום לעברי״. עכ״ל.

הרי שעולה משלשת מקורות אלו שבאשכנז לפחות חלק מהציבור קראו ׳כל׳ המוזכר בתרגום

17. וכן בסדור פרובנס בהמ״ל 4601-4602, ׳מליא כל ארעא׳ בחולם. 18. אבל בסדור רומא פפד״מ 130 עמ׳ 59 ׳לעילא מכל ברכתא׳ בחולם. 19. אבל ׳מכל ברכתא׳ שם בקמץ אף שכמעט ברור שבזמנו לא הגו קמץ כפת״ח.

דהיינו בארמית בפת״ח, אלא שלכאורה זה ודאי טעות דיש לקרוא בקמץ רחב ולא בפת״ח[20], ויש לפרשו בב׳ דרכים: א׳ פת״ח לאו דווקא אלא הכוונה קמץ רחב שהיה זהה בעבר לפת״ח אף בארצות אשכנז וכמו שהוכחתי בכחמשים ראיות במאמרי ‘הקמץ במסורת אשכנז’, נזר התורה, טו (סיון תשס״ז), עמ׳ רלא – רנא, שכל האשכנזים ביטאו בתקופת הראשונים הקמץ כמו פתח[21] [ואף שיש שם כמה פרטים הטעונים תיקון ואכמ״ל]. ב׳ שמתכוין פת״ח ממש ובימיו כבר הבדילו האשכנזים בין פת״ח לקמץ, אלא שנשאר בפיהם ‘כל’ בארמית בהגיית פת״ח כיון שבעבר הגו קמץ כפת״ח [וכמו בהרבה מילים בגמ׳ שהאשכנזים הוגים אותם בפת״ח אף שדינם בקמץ, ראה: תלמוד לשון עברי, וילנא תרל״ט, עמ׳ 29-25, הובא בספר שפת אמת להרב בנציון כהן עמ׳ קעח; רנ״צ דמביצר, הברת החסידים, לונדון תשעב, עמ׳ ק ואילך; מבוא לש״ס עוז והדר מנוקד לתלמידים].

ואף שבעל סדר הגט ור׳ אליהו בחור קראו תגר על קריאה זו, ולנוסח אחד בעל סדר הגט אף קורא לקוראים כן ‘טפשים’ היינו משום שבזמנם מחמת ריחוק המקומות לא ידעו שגם בשאר עדות ישנו מנהג זה, אבל היום שאנחנו יודעים שכן נהגו רוב ישראל, בודאי לא ‘טעו כל ישראל במדבר’ כמליצת החיד״א בשו״ת יוסף אומץ (סי׳ י).

ועוד ששניהם מדברים על הקריאה האשכנזית המאוחרת שקראו כל בפת״ח וזה ודאי שיבוש [אלא שאנו למדים מזה שבעבר הם קראוה כקמ״ץ רחב ואחרי שהשוו הקמ״ץ הרחב לחטוף נשאר בפיהם כל בתרגום בפת״ח].

הקהילות שנהגו לומר בקמץ חטוף

אמנם מנהג תונס וג׳רבא היום לומר כל נדרי וכל חמירא וכל דכפין בקמץ חטוף כמו שהעיד ידי״נ ר׳ דוד סטבון בעלי הדס עמ׳ 478, [ומסר לי הנ״ל שבירר זאת אצל הרבה זקנים. עכ״ד, אך באמת גם בעיר תונס היו מדקדקים שאמרו ‘כל נדרי’ בקמץ רחב, כפי ששמעתי מדודי ר׳ יעקב אברהמי שליט״א שזוכר כן מצעירותו שהיה בזה פולמוס כמה פעמים בין המדקדקים לרוב הציבור] וכן נהגו בלוב הנגררים אחר מנהג ג׳רבא כפי שמסר לי ר׳ יעקב כחלון.

וכן בסדור של קהילת המערביים בסיציליה שמוצאם מג׳רבא ואכמ״ל, כת״י רומא קזנטנזה 3085, ס׳ 85, מאה ט״ז?, עמ׳ 89, נקוד ‘לעילא מכל ברכתא’ בחולם[22] (ושם עמ׳ 86 בקמץ).

וכן נהגו בעיראק בכל ‘כל’ בארמית כפי שמסר לי ר׳ יעקב זמיר ממורשת יהדות בבל, וכן העיד הגאון רבי חיים אברהם גאגין (קושטא תקמ״ד – ירושלים תר״ח) ביריעות האהל[23] שכן נהגו בבבל.

ומ״מ ברור שהעיקר כמנהג רוב העדות לומר כל בארמית בקמץ רחב, חדא דאזלינן בתר רובא, ועוד והוא העיקר שלומר ‘כל’ בארמית בקמץ רחב זה מנהג מוזר[24] ובודאי לא חידשוהו כל כך הרבה עדות מדעתם, מה שאין כן מנהג תונס ועיראק הוא מהשפעת לשון הקודש, או ‘תיקון’ מדקדקים שסברו שזה שיבוש, וכמו שלמשל סובר הגאון הנאמ״ן שליט״א[25]. [וחשוב להוסיף שכיון שהחכם ראשון הידוע שדיבר בזה הוא הכנסת הגדולה, ואם כן לפני כן זה היה מסורת שבעל פה, ולפי זה ברור שכל העדות שאומרים ‘כל’ בקמץ רחב, לא עשו כן מחמת שלמדו כן מאיזה ספר, אלא שכך קיבלו מרבותיהם דור אחר דור].

---

20. שהרי בדניאל תיבת ‘כל’ מנוקדת בקמץ ואל בפת״ח. 21. ועיי״ש שכתבתי שבארצות מסויימות נהגו בקמץ הממוצע, אך כעת נראה לי שרק מדקדקים בודדים ביטאו כן ואכמ״ל. 22. ושאר ה׳כל׳ בקדיש שם בקמץ, ואין שם בהגדה הקטע ‘הא לחמא עניא’. 23. פירוש לספר הקדמון אהל מועד דף פא . 24. ואמנם מצאנו לעתים רחוקות בכתבי יד שבמקום קמץ חטוף מנקדים פת״ח, אך זה יוצאים מן הכלל. ראה: מחקרים בלשון העברית ובספרותה: כנס מדריד: דברי הכנס המדעי העברי השלושה-עשר באירופה, אוניברסיטת מדריד, אלול תשנ״ח, אוגוסט 1998 עמ׳ 29; ע׳ דודי, ‘תרומתם של מחזורי קטלוניה להכרת המציאות הלשונית בקטלוניה בתקופה הנוצרית’, מחקרים בלשון ה-ו - ספר היובל לישראל ייבין, ירושלים תשנ״ב, עמ׳ 443-463. 25. שו״ת מקור נאמן סימן תת״ע וב׳לאוקמי גירסא׳ במחזור

ועוד שממנהג בבל אין ראיה כי יתכן שזה שריד אצלם של הניקוד הבבלי שאצלו ׳כל׳ תמיד בחולם, וכמו שנתבאר להלן.

בענין לעילא מכל ברכתא

בסדור רומניא קושטא ר״ע (בקדיש שלפני יוצר ואחר תחנון ואחר ובא לציון ושלפני עמידת ערבית[26]) הכ״ף בפתח[27], וזה מוכיח שגם שם הקמץ הוא קמץ רחב כמו שאר ׳כל׳ בארמית, וכן נהגו בעבר חלק קטן מהספרדים עיין בספר יריעות האוהל, שכן נהגו בסלוניקי (וע״ש שבתקופתו התחילו איזה חזנים בירושלים לומר כן נגד המנהג הקדום ונגד מנהג ערביסטאן [=פרס?], ומערב הפנימי [=מרוקו] וחיצון [=תוניס לוב ואלג׳יריה[28]]), וכן העיד הגאון רבי אליהו חזן (מצרים – לוב –ירושלים[29] תרס״ז) בשו״ת תעלומות לב ח״ד סי׳ מב שנהגו לומר ׳מכל ברכתא׳ בקמץ רחב, וכן בסדור הספרדי הראשון ליסבון ר״נ מנוקד שם בפתח[30].

אמנם באמת צ״ע למה כל הספרדים היום [ורוב הספרדים בעבר וכנ״ל] אומרים בקדיש ׳מכל ברכתא׳ בקמץ חטוף[31], ומאי שנא מ׳כל נדרי׳ ו׳כל חמירא׳.

והתשובה לזה היא שבזה אין ביד הספרדים מסורת כיון שנוסח ספרד הישן [עד לפני חמש מאות שנה] היה לומר ״למעלה מכל הברכות השירות והתשבחות הנאמרות בעולם״ **בלשון הקודש**[32], וכנוסח א״י הקדום[33], וממילא אף אחר ששינו לאומרו בארמית כשאר עדות נשאר שגור בפיהם לאומרו בקמץ חטוף כמו שאמרוהו כשהיה בלשון הקודש, אבל מ״מ נלמד מסדור ליסבון ר״ן ומנהג סלוניקי שכן אמרוהו בקמץ רחב שהיה פשוט בעיניהם שכל ׳כל׳ בארמית הוא קמץ רחב ולא רק ב׳כל נדרי׳ וכדומה.

ומה שהספרדים ובני רומניא נהגו לומר ׳בחיי דכל בית ישראל׳ בקמץ חטוף[34] הוא משום שצמד

איש מצליח ליוהכ״פ. 26. אבל בכולם באופן שיטתי ׳דכל בית ישראל׳ בקמץ (ורק בקדיש שלפני מוסף בפת״ח), וכן העידו על חילוק זה ביריעות האהל ובתעלומות לב. וצ״ע מאי שנא ועיין בהמשך. 27. ובסידור קנדיא כת״י פרטי (שצילומו נמצא אצל ר׳ יצחק סץ) שני ה׳כל׳ בקדיש וכן ב׳ובא לציון׳ בקמץ. 28. דע שבלשון הפוסקים האחרונים מלת ״מערב״ היא דו-משמעית, כי לפעמים כוונתה לקהילות מרוקו, ולפעמים (במובן המורחב) לכל ארצות המגרב – כי ״מגרב״ פירושו ״מערב״. ולפעמים מחלקים בין ״מערב הפנימי״ הוא מרוקו לבין ״מערב החיצון״ הכולל אלג׳יריה-תוניסיה-לוב. עיין לדוגמא בלשון הגאון רבי אברהם אדאדי המובא בספר רוח חיים פאלאג׳י (אה״ע סי׳ מב דף לא ע״א) : ידוע הוא כי מתא מחסיא תונס יע״א עיר גדולה בתורה ובחכמה מימות עולם במערב החיצון, וכמה ענינים בעיר הזאת נמשכים אחריהם. עכ״ל. (עלי הדס עמ׳ 653 בהע׳ 205). 29. ״נולד באזמיר שנת תר״ה מחכמי המזרח נפטר באלכסנדריה בכ״א בסיון תרס״ח בשנת תרל״א נתמנה לרב ראשי בטריפולי ובתרמ״ח כיהן כרבה של אלכסנדריה שבמצרים״ (ארזי הלבנון, ואנונו, עמ׳ 255). 30. וחסר שם תחילת הקדיש כך שאין ידוע גירסתו במילים ׳דכל בית ישראל׳. 31. ומעולם לא נשמע כיום ספרדי שיאמרו בקמץ רחב, וגם באר״צ מרוקו אלג׳יר ועוד אמרוהו בקמץ חטוף. 32. טור אורח חיים סימן נו ״ואני תמה על מנהג ספרד שאומרים למעלה מכל הברכות והשירות והתשבחות וכו׳ בלשון הקדש למה מפסיקין באמצע לומר בלשון הקדש גם רב עמרם כתבו בלשון תרגום״; וכ״כ האבודרהם בהלכות הקדיש ופירושו: ״ובספרד נהגו לומר לעילא מכל ברכתא שירתא וכו׳ בלשון הקדש, ולא יתכן כי מה מפסיקים באמצע לומר בלשון הקדש, וגם רב עמרם ורבינו סעדיה והר״ם במז״ל כתבוהו בלשון תרגום״. וכ״ה בכל הכת״י שראיתי [לדוגמא בכת״י מהמאה הי״ג פאריס 591; סדור זכר צדיק כת״י המוזיאון הבריטי 11594 סה״ל 8351; כת״י מהמאה ט״ו בהמ״ל 4364, סה״ל 25266; כת״י מהמאה י״ד-ט״ו בהמ״ל 4674 סה״ל 25577]. הדפוס היחיד שמשמר נוסח זה הוא נאפולי ר״ן, ואגב נותר לזה זכר גם בדפוס ליסבון רן בהוראות שאחרי קריאת התורה ״ואומר קדיש עד למעלה״ (אולם בהוראות לפני עמידת ערבית ״ואומר קדיש עד לעילא״), וראה עוד: מ׳ חלמיש, ׳לעילא מכל ברכתא - לגלגולי הנוסח העברי׳, כנישתא, ג (תשס״ד), עמ׳ צה – צח. אך דבריו שם שרק בקטלוניא וארגון היה נפוץ נוסח זה, טעונים תיקון, ולדוגמא כת״י פריס 591 הוא ספרדי ולא קטלוני, וכן כל הכת״י שהזכרתי לעיל אינם קטלונים או ארגונים. ואדרבה בסדור ארגוניה מאה 14-15 [מיוחס בקטלוג הספריה הלאומית לקטלוניה], פרמא 1738ס׳ 12964 הנוסח בארמית ולא בדקתי בסדורי קטלוניא כת״י. 33. ראה חלמיש [הנ״ל בהע׳ הקודמת] שכן הוא בשני קטעי גניזה ארצי ישראליים. 34. ראה הע׳ 5, וכן העיד ביריעות האהל שם.

המילים ״כל בית ישראל״ נמצאים בתנ״ך 19 פעמים ושם זה בקמץ חטוף כי הוא בלשון הקודש, וכיון שיש דמיון רב ביניהם טעו לומר כן גם בקדיש ולא שמו לב ששם הוא בארמית. ובאמת פעם אחת בסדור רומניא מופיע ״בחיי דכל בית ישראל״ בפת״ח וזה מסייע להנ״ל. וכן בסידורי אשכנז הישנים ״בחיי דכל בית ישראל״ ו״לעילא מכל ברכתא״ בפת״ח כמובא לעיל בפרק ״מנהג האשכנזים״ ד״ה גם מצאתי. וכן בסידורי איטליה הישנים ״בחיי דכל בית ישראל״ ו״לעילא מכל ברכתא״ בפת״ח כמובא לעיל בפרק ״מנהג שאר הקהילות״ ד״ה במחזור רומא.

[וממה שבתרגום שב״ובא לציון״: ״מליא כל ארעא״ המנהג הפשוט לקרוא ״כל״ בקמץ חטוף[35], אין כל כך ראיה כי קטע זה אינו נאמר בקול רם ואין עליו כל כך מסורת].

דיון במבחינה דקדוקית ועוד

ובאמת מסתבר הדבר שכל בארמית הוא קמץ רחב, שכן כל חולם מוטעם בלשון הקדש הופך בארמית לקמץ רחב כמו: שלטון – שלטן שלום – שלם שלוש – תלת ועוד רבים. ואם כן דין הוא ש״כל״ שבלשון הקדש שבלא מקף הוא חולם מוטעם בארמית יהפוך לקמץ רחב.

במבוא לחומש התימני ״תורה קדומה״ כתב שבתרגומים התימניים הישנים מנקדים תמיד תיבת כל בקמץ אף במקום שבמקרא הוא בחולם דהיינו שאינו בסמיכות (כגון נח ח,יט; שם יא,ו; לך לך יב,ג) ולפי״ז ודאי הוא קמץ רחב ודוק. אך באמת אין דבריו מדוייקים שהרי בתרגום שבספר ״כתבי הקדש בארמית״ של שפרבר, המובסס רק על ספרי תימן הישנים, הוא להיפך שכמעט כל ״כל״ מנוקד בחולם גם במקום שבמקרא הוא בקמץ, [ורק בספרי תימן היותר חדשים ישנה התופעה הנ״ל שרוב ככל ה״כל״ מנוקדים בקמץ אף במקום שבמקרא הוא בחולם, אולם גם בהם אך ורק במקום ששייך לפי הענין לומר שהוא סמוך, אבל במקום שהוא העמדה גמורה כולם מנקדים בחולם, ואין כאלה שתמיד בקמץ][36], וכן שמעתי ממומחה אחד שכן מנוקד בקטעי גניזה של התרגום אונקלוס, וכן בכת״י האירופאים הקדומים של תרגום אונקלוס. [ובתרגום שבחומש סביוניטא שי״ז תיבת ״כל״ מנוקדת כמו במקרא אם קמץ קמץ ואם חולם חולם].

אך כידוע תרגום אונקלוס מוצאו מבבל, ובניקוד הבבלי (שנהג גם בתימן עד התקופה האחרונה) גם במקרא תמיד ״כל״ הוא בחולם ואינו מתחלף לקמץ [וכן ״את״ תמיד בצירי ולא מתחלף לסגול] עיין בדברי יוסף קאפח ״דברים אחדים״ בראש תאג״ כתר תורה אות ג וכן ב״חשיפת גנוזים מתימן״ עמ״ ה[37], ובספרו של ייבין ״מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי״[38].

אבל במסורת טבריה אף בארמית ״כל״ לעיתים בקמץ ולעיתים החולם כמו במקרא הטבריני, וכמו שהוא בארמית שבדניאל ועזרא, ולפ״ז יתכן שקמץ הוא קמץ רחב, ואף שמסברא קשה לעשות פלוגתא גדולה בין המסורות ועדיף היה לומר שגם לפי מסורת טבריה הקמץ הוא חטוף הדומה לחולם, מ״מ מה נעשה והמסורת בפי הרבה עדות עתיקות אינה כן וכנ״ל.

ועדיין קשה שאם הקמץ הוא קמץ רחב לכאורה צריך להיות שתמיד בארמית כל יהיה בקמץ ולא ישתנה בהעמדה לחולם שהרי אינו קמץ חטוף שדרכו להתחלף עם בן זוגו החולם. והמציאות

35. גם ברומניא קושטא ר״ע שדרכו כמעט תמיד בכל הנ״ל לנקד בפת״ח כאן מנקד בקמץ (ביום חול ובמנחה לשבת). וכן בליסבון רנ ביום חול (ובשבת חסר שם), וברומא פפד״מ 130 כל בחולם. 36. כן שמעתי מידידי מר אדם בן נון שהינו אחד המומחים בספרי תימן הישנים. 37. וכן כתב בעל מרפא לשון בקונטרס כת״י הנמצא ברשותו של מו״ר הגר״י רצאבי שליט״א. 38. בעיקר נושא זה של התחלפות קמץ חטוף בחולם בתיבת ״כל״ העירני מו״ר הגר״י רצאבי שליט״א למה שכתב ר׳ יוסף יצחק הלוי בספרו עדות ביהוסף, ירושלים תשס״ד, עמ׳ קח (פרשת חיי שרה על הפסוק ״וד׳ ברך את אברהם בכל), שיש הבדל במשמעות בין ״כל״ בק״ח ״לכל״ בחולם וכן בין ״את״ בסגול ל״את״ בציר״י עיי״ש. אולם לפי הדקדוק אין הבדל ביניהם אלא רק ענין דקדוקי שכשהתנועה גדולה מתקצרת היא הופכת לתנועה קטנה.

אינה כן אלא בארמית שבדניאל ג׳ פעמים[39] נמצא שם בחולם (גם בלניגרד, והכתר חסר).

ונראה שבאמת בארמית ׳כל׳ הוא קמץ רחב כמסורת העתיקה של כל העדות הנ״ל. ואף על פי כן במקרא מקבלת הארמית את כללי ניקוד המקרא, וזה תופעה מוכרת ואכמ״ל.

ומדקדק אחד הקשה לי שהמילה כל היא משורש ׳כלל׳ ודרך השורשים הכפולים שהם מקבלים קמץ חטוף, ואי משום הא לא איריא שא״כ תקשי גם איך ׳כל עצמותי׳ ו׳כל אחי רש׳ הם בקמץ רחב לכו״ע[40].

אך עצם זה שקמץ במקף (כפי שהוא הרבה בדניאל ועזרא) יהיה קמץ רחב הוא נגד כללי הדקדוק, וגם צ״ע למה אף אחד מן המדקדקים לא הזכיר ש׳כל׳ בארמית שדבניאל ועזרא הוא קמץ רחב [וכמו שהזכירו הרד״ק במכלול דף ר״נ והמנחת שי תהילים לה ועוד ש׳כל עצמותי׳ ו׳כל אחי רש׳ הם קמץ רחב]. וכן צ״ע למה קמץ זה הופך בנטיות מסוימות לקובוץ כמו ׳כולהון׳ וממתי קמץ רחב הופך לקובוץ. ואין לי תשובות לקושיות אלו, אך הצעתי תמצית הדברים לפני מו״ר הגר״י רצאבי שליט״א וענה לי בזה״ל ״המסורת יותר חזקה מן הקושיות״, ויש להוסיף שהרבה תופעות בדקדוק אינם מובנות לנו כל צרכם.

נידון למעשה

אלא שנותר לנו לדון שאחרי שכבר נשגר ביננו לומר בקדיש ובתרגום וב׳ובא לציון׳ לומר תיבת ׳כל׳ בקמץ חטוף, א״כ יש מקום לדון שנאמר כן גם ב׳כל נדרי׳ ו׳כל חמירא׳ שהרי דינם שוה ואין מקום לחלק ביניהם. אולם לענ״ד אין לומר כן ואדרבה אם באים אנו להשוות מידתנו ולשנות המסורת, יש לתקן כראוי ולומר כל ׳כל׳ בארמית בקמץ רחב כמנהג הקדמונים (וכן אני נוהג בס״ד), ואם איננו רוצים לשנות מהמורגל אם כן לכל הפחות יש לומר כל נדרי וכל חמירא בקמץ רחב כמו ששרד עד ימינו ברוב עדות הספרדים.

והרי זה דומה לכ״ף הכינוי שבכל סידורים הספרדים העתיקים (ליסבון ר״נ, נאפולי ר״נ, ונציא רפ״ד וכל הכת״י) הרבה מהם מנוקדים כלשון חכמים (שהעידו עליה בתשובות תלמידי מנחם[41]) שהכ״ף בשוא, כגון (כל הדוגמאות משמו״ע): ׳ושמך קדוש׳ ׳וחננו מאתך׳[42] ׳ירושלים עירך׳ ׳דוד

39. 1. דניאל פרק ה פסוק ח
אֲדַיִן עִלַּיִן עֲלַיִן כָּל חַכִּימֵי מַלְכָּא וְלָא־כָהֲלִין כְּתָבָא לְמִקְרֵא ופשרא וּפִשְׁרֵהּ לְהוֹדָעָה לְמַלְכָּא:
2. דניאל פרק ה פסוק יט
וּמִן־רִבּוּתָא דִּי יְהַב־לֵהּ כָּל עַמְמַיָּא אֻמַיָּא וְלִשָׁנַיָּא הֲוָוֹ זאעין וְזָעִין וְדָחֲלִין מִן־קֳדָמוֹהִי דִּי־ הַוָּה צָבֵא הֲוָא קָטֵל וְדִי־הַוָּה צָבֵא הֲוָה מַחֵא וְדִי־הַוָּה צָבֵא הֲוָה מְרִים וְדִי־הַוָּה צָבֵא הֲוָה מַשְׁפִּיל:
3. דניאל פרק ו פסוק ח
אֶתְיָעַטוּ כָּלּוֹ סָרְכֵי מַלְכוּתָא סִגְנַיָּא וַאֲחַשְׁדַּרְפְּנַיָּא הַדֶּבְרַיָּא וּפַחֲוָתָא לְקַיָּמָה קְיָם מַלְכָּא וּלְתַקָּפָה אֲסָר דִּי כָל־דִּי־יִבְעֶה בָּעוּ מִן־כָּל־אֱלָהּ וֱאֱנָשׁ עַד־יוֹמִין תְּלָתִין לָהֵן מִנָּךְ מַלְכָּא יִתְרְמֵא לְגֹב אַרְיָוָתָא: 40. וראה לעיל הע׳ 3. 41. ראה בתשובות תלמידי מנחם בן סרוק (מהדורת וינה תר״ל עמ׳ 44): ״אנשי בית שני אשר היו לפנינו אנשי סברא ובעלי משנה, לא נסדרה משנתם ולא נאמר תלמודם, כי אם על הסדר הזה אמָך בנָך פעלָך עונָך״ (ועייש״ע). וכן הוא כסדר במשניות קאופמן ופרמה, וכ״ה גם בפיוטים (מהמאות השמינית והתשיעית) מנוקדים בניקוד ארץ ישראלי שנמצאו בגניזת קהיר, וכן מנוקד בניקוד טבריני בסדור ארצי ישראלי מגניזת קהיר לפני כתשע מאות שנה בברכת ירושלים והובא צילום מזה בספרו של אורי ארליך, תפלת העמידה של ימות החול, ירושלים תשע״ג, עמ׳ 189. וכך נהגו בכל תפוצות ישראל מימים ימימה [כמוכח מסדורי כל העדות, כ״י ודפוסים]. ומ״ש במנהגי מהרי״ל [סדר תפלות של ר״ה סי׳ ו, עמ׳ רפג] אינו ענין לכאן כאשר בירר ידידי ר׳ לוי יצחק חריטן במק״א, וז״ל ״בכ״י של מהרי״ל מבואר: ״רצונָך ולא אמר רצונֶך, וכן כה״ג היה אמ׳ שב״א וקמ״ץ בסוף. שוב היה מהרי״ל משנה [׳שוב׳ הוא כינוי קבוע לשינויים שעשה מהרי״ל בתפלות הימים הנוראים בשנה האחרונה לחייו בוורמיישא], ואמר כל ׳לך׳ ׳מך׳ ׳נך׳ ׳תך׳ – ׳לָך׳ ׳מָך׳ ׳נָך׳ ׳תָך׳ ״. ואין בדברים שום התייחסות לסיומת של קמ״ץ ושוו״א אלא מדבר על אותם התיבות שהיו גם האשכנזים בימיו מסימים הכ״ף בקמץ״.
42. וברפ״ד עמ׳ נח ורסד הכ״ף בקמץ.

עבדך׳ ׳נודה לך׳ ׳ונספר תהלתך׳ ׳המסורים בידך׳[43], ואילו בדורות האחרונים (מלפני כשלוש מאות שנה) מנקדים כל הנ״ל הכ״ף בקמץ ונותר רק אחד לפליטה ׳מטובך׳, ואפ״ה אין משנים המנהג[44]. (ומנהג תימן מוכיח שהנכון כדפו״י וכל הכת״י[45], וכן יוכיח מנהג אשכנז הישן[46]).

וכן שרד לנו בורא פרי הגפן בסגול, אף שכבר נתקבל לומר שלא עשני עבד וכן לעמוסי בטן ועוד בקמץ ואכמ״ל.

לסיכום:

׳כל׳ כאשר הוא בארמית כמו ב׳כל חמירא׳ וכ׳ל נדרי׳ ועוד, הוא מבוטא בקמץ רחב הדומה לפת״ח וכן הוא המסורת הקדומה (לפחות שש מאות שנה) בספרד איטליה רומניא אר״צ ופרובנס, ומנהג תונס ועיראק ומכנס בלבד לאומרו כמו בלשון הקודש בקמץ חטוף הזהה לחולם, (ובאשכנז ותימן אין כיום נפקותא בזה כי הוגים שניהם בשווה, אך בעבר האשכנזים קראו קמץ רחב כעין פתח ואז קראו ׳כל׳ בארמית בפת״ח כעדות סדר הגט ור׳ אליהו בחור והסדורים העתיקים).

ולמעשה מלבד מה שאחרי רבים להטות עוד טעם להכריע כך יש משום שלומר ׳כל׳ בארמית בקמץ רחב זה מנהג מוזר ובודאי לא חידשוהו כל כך הרבה עדות מדעתם, מה שאין כן מנהג תונס ועיראק הוא מהשפעת לשון הקודש, או ׳תיקון׳ מדקדקים שסברו שזה שיבוש.

וכמו כן הבאנו שהמנהג הנכון גם בקדיש לומר ׳ובחיי דכל בית ישראל׳ ולעילא מכל ברכתא׳ בקמץ רחב, וביארנו הסיבות ההיסטוריות שאין נוהגים כן למעשה, וגם מי שלא ירצה לשנות מן המנהג בזה, מ״מ ב׳כל חמירא׳ ו׳כל נדרי׳ ששרד המנהג עד ימינו לומר בקמץ רחב בודאי יש להמשיך במנהג זה למרות שיש בו זרות מבחינה כללי הדקדוק היבשים, וכן הכריע למעשה בעל ׳כנסת הגדולה׳.

---

43. אמנם יש 14 תיבות שגם בסדורים העתיקים מנוקד הכ״ף בקמץ [׳אבינו לתורתך׳ ׳מלכנו לעבודתך׳ למען שמך׳ ׳אתה לבדך׳ ׳ועל שארית עמך בית ישראל׳ ׳כי בך בטחנו׳ ׳ועל חסדך׳ ׳בעמך ישראל׳ ׳עבודת ישראל עמך׳ ׳בשובך לציון׳ ׳שמך מלכנו׳ ׳ ׳את שמך הגדול׳ ׳ועל כל ישראל עמך׳ ׳את כל עמך ישראל׳] ונראה ששני הצורות כשרות בלשון חכמים וכמו שמצינו גם משתמשים ב׳אנו׳ לצד ׳אנחנו׳ ודוק.[ויושם לב שתמיד במלה ׳עמך׳ הכ״ף בקמץ], ואגב בפיסקת ׳קדשנו במצותיך׳ הכל בשוא מלבד מצותיך משום לשון הרבים, ויודגש שבסידורים הספרדים הישנים גם לעבדך בשוא וכן בסידור אשכנז, כ״י פריס 644 , ה׳ אלפים כד, עמ׳ 44. 44. וכן בברכת אהבת עולם אומרים הספרדים ׳והביאנו לשלום מארבע כנפות כל הארץ׳ ואילו בברכת תקע בשופר אומרים הספרדים ׳מארבע כנפות הארץ׳ בלי ׳כל׳ וכן בשאר מקומות שנאמר בהם ׳מארבע כנפות הארץ׳ ובכת״י ודפו״י הספרדיים בכל המקומות יש ׳כל׳.

וכן יש להסמיך כאן הנושא של שוא נע באותיות דומות שמנהג תוניס ועוד להגותו כחטף פת״ח וזה שריד להגייה הישנה שבה כל שוא נע הוא כחטף פת״ח ואכמ״ל. 45. וגם שם רוב התיבות שהוזכרו בהע׳ 23, מנוקדות בקמץ [מלבד ושמך קדוש שהכ״ף בקמץ ולהיפך ויהללו לשמך הכ״ף בשו״א, ו׳ונספר תהלתך׳ הכ״ף בקמץ] וזה לעד כי מסורת קדומה היא ולא שקר הנחילו לנו אבותינו שאם כן איך יצא הניקוד תואם, שבדיוק באותם תיבות שבספרד בשוא גם בתימן בשוא ובאותם תיבות שבספרד בקמץ גם בתימן בקמץ [מלבד חריגים בודדים]. 46. הזהה לספרד מלבד ׳ושמך קדוש׳ ׳וחננו מאתך׳ ׳ולירושלים עירך׳ שמצאתי בסדור כמנהג אשכנז המזרחי, שנת ק״נ, פריס 646, שהכ״ף בקמץ, וכן באשכנז המערבי פפד״מ 227 מהמאה הי״ד. [ובשניהם ׳בשלומך׳ בסוף שמו״ע, הכ״ף בשוא ותיבה זו אינה בספרד ותימן].